
MAGYAR HANGSÚLYJELÖLÉSI SZÖVEGES ADATBÁZIS FEJLESZTÉSE ÉS REFERENCIA- VIZSGÁLATA

Olaszy Gábor – Abari Kálmán – Bartalis Mátyás

Bevezetés

Hangsúlyt is jelölő magyar mondatadatbázis eddig még nem állt a beszéd-kutatók rendelkezésére. Nemzetközi viszonylatban is kevés ilyen irányú kutatás található. A szón belüli hangsúly témakörével foglalkozik Goedemans–Hulst (2009) összefoglaló leíró jellegű munkája több nyelv vonatkozásában, összehasonlító nyelvészeti céllal. Angol mondatok szótag szintű hangsúly szintjeinek gépi megállapítására is vannak kísérletek, ezek főleg a nyelvtanulást, a kiejtés segítségét célozzák (Minematsu et al. 2002, Lu 2010). Konkrét hangsúlyadatbázisról, amely mérésekre, összehasonlításokra használható nem találtunk szakirodalmi forrást, holott hangsúlycímkék a ma már rendelkezésre álló eszközökkel manuális munkával támogatva bármely létező beszédadatbázishoz hozzáadhatók.

A magyar nyelv esetében a szón belüli hangsúlyozási szabály egyértelmű, alapvetően, ha hangsúlyos a szó, akkor az első szótagját hangsúlyozzuk. Ettől eltérő esetek is lehetnek (Kálmán–Nádasdy 2001), de ezekkel nem foglalkozunk. A mondaton belül pedig a szavak hangsúlyozása több tényezőtől is függ (kontextus, a beszélő akarata stb.). Sok esetben az értelmezés határozza meg, hogy melyik szóra kerül hangsúly a mondatban. Ezzel kapcsolatosan a leíró jellegű munkákon (É. Kiss et al. 1998, Kálmán–Nádasdy 2001, Varga 2002) túl már olyan kutatásokat is folytattak, amelyeknek algoritmusok kifejlesztése volt célja a magyar mondat szövegének automatikus elemzésére és a szavak hangsúly kategóriákba való besorolására (Tamm–Olaszy 2005). Ezekre alapozva kezdtünk hozzá az első magyar szöveges hangsúlyjelölési mondatadatbázis elkészítéséhez, amely egységes ábrázolással biztosítja a mondat szavainak hangsúlycímkével történő ellátását kijelentő mondatokra (más modalitással nem foglalkoztunk). A modellünk szerint az elkészült szöveges adatbázisban minden mondat minden szava hangsúlycímkét kap. A szövegbe ágyazott hangsúlyjelöléseken túl előállítottuk a mondatok hangzó változatát is (gépi beszéddel), így nem csak vizuális, hanem akusztikai formában is elérhetővé válik a kutató számára a teljes mondat hangsúlyképe. A munka 3 évet vett igénybe. Ez a hangsúlyadatbázis a későbbi kutatásokat szolgálja, egyrészt viszonyítási alap is lehet, más részből konkrét, újszerű vizsgálatokra is ad inspirációt: hangsúlyjelölő algoritmusok tesztelése; beszéd-szintézis

modellezése; gépi beszédfelismerés segítése; automatikus tartalom kezelés támogatása; dialógus vizsgálatok szerkezeti kutatásának kiszélesítése; mondatelemzési kutatások tárgykörének bővítése, hangsúly kutatások támogatása stb. Az adatbázis tervezésekor az egyszerű, jól átlátható, egységes szerkezet kialakítása volt a cél. Ez – mint látni fogjuk – kompromisszumokat vont maga után. Az adatbázis a <http://magyarbeszed.tmit.bme.hu/hangsuly> címen az interneten is elérhető.

Anyag és módszer

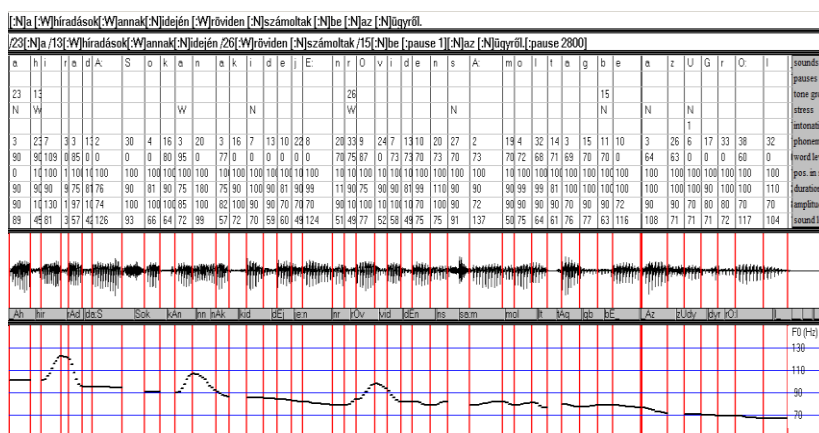
Hangsúlyozzuk, hogy ebben a munkában a hangsúly fogalom nem azonos a fonológiai hangsúly fogalommal, a hangsúlyok meghatározása kizárólagosan akusztikus paramétereken és percepciók értékelésén alapul.

Az adatbázis nyelvi anyaga a BME TMIT-en korábban fejlesztett precíziós, párhuzamos beszédatadabázis 1866 db kijelentő mondatát tartalmazza. Ezek a mondatok irodalmi művekből származnak (Vicsi–Vígh 1998), tehát nem előre preparált szövegek, ezért a legkülönbézetőbb mondat szerkezetek és mondat hosszak előfordulnak. A mondatok nem alkotnak egységes szöveget, az adatbázis izolált mondatok halmazának tekinthető, mindenfajta tartalmi összefüggés nélkül. A kontextus mellőzése nagyfokú szabadságot biztosított, hogy a több lehetséges hangsúlycímké-kiosztás közül melyik kerüljön be az adatbázisba. A végeleges döntés, mint később látni fogjuk, három magyar anyanyelvű beszélő nyelvi intuícióján alapult. A hangsúly jelölésére bináris elvet választottunk, kétféle állapotot különböztettünk meg: a szó vagy hangsúlyos (jelölése: H) vagy nem hangsúlyos (jelölése: -). (Itt jegyezzük meg, hogy e tanulmány szövegében több helyen a példamondatokban az egyszerűbb olvashatóság miatt a hangsúlyos szavakat nem a H címkével jelöljük, hanem félkövér betűstílussal emeljük ki.) Nem foglalkoztunk a hangsúlyozás módjának és különböző elméleti fokozatainak finomabb részleteivel (mondathangsúly, fő- és mellékhangsúly, szakaszhangsúly stb.), mivel nincs kialakult metodológia ezen a téren. Célunk, hogy biztosítsuk az átláthatóságot és az egyszerű, egységes szerkezetet. További szempont volt, hogy minden mondatot csak egyfajta hangsúlycímké-kiosztással tároljunk el az adatbázisban.

A tervezett hangsúlycímkék meghatározásához gépi és kézi elemzést kombináltan használtunk. Alapként a Profivox gépi szövegfeldolvasó (Olaszy et al. 2000) hangsúlyjelölő moduljával vizsgáltattuk végig a mondatokat. Ez a program felszíni szövegelemzés és egyszerű szabályok segítségével állapítja meg a hangsúly elosztást a mondaton belül. A program automatikusan felcímkézte a szavakat a kétféle hangsúly jellel. Egy felcímkézett mondat képe tehát a következő: [-]a [H]híradások [H]annak [-]idején [H]röviden [-]számoltak [-]be [-]az [-]ügyről

Mivel a Profivox hangsúlyjelölő algoritmus csupán 70% körüli pontosságú, azaz olyan helyekre is tesz hangsúly jelölést, amelyeknek hangsúlytalan-

nek kellene lenniük és fordítva, kétlépcsős ellenőrzést is lefolytattunk három magyar anyanyelvű személy bevonásával, hogy minél pontosabbá tegyük a mondatok szavainak a hangsúlyjeleket. Az első lépcsőben hangos olvasásos módszerrel kiejtettük a mondatokat, figyelembe véve az adott hangsúlyjeleket, és ha kellett javítottunk a címkéken, csupán az anyanyelvi intuíció alapján (23%-ban kellett korrekciót végezni). Az esetleges hangsúlycímkéjavításokat a többségi vélemény alapján fogadtuk el. Ezzel elkészült a hangsúlycímkékkel ellátott mondatok szöveges halmazának első verziója. A második ellenőrzéshez ezután minden mondatot beszédszintetizátorral hangzó formájúvá alakítottunk, melynek eredményeként a megadott hangsúlycímkék szerint állt elő a mondat kiejtett formája. A szintetizált beszéd alkalmazása biztosított egyfajta egységes beszédformát és hangzást (nem köthető adott személyhez a felolvasás). A hangsúlyok előállításánál kompromisszum volt, hogy csak az alaphangmagasságot (F_0 -t) változtattuk, intenzitás és hangidőtartam változtatást nem alkalmaztunk. Az F_0 -t megemeltük az első szótag magánhangzójában, majd fokozatosan visszavezértük a második szótag magánhangzójában. Az F_0 csúcsot tehát szuperponáltuk a kijelentő mondat alap dallamvonulatára (1. ábra)

1. ábra

A szavakon elhelyezett hangsúlycímkék a vizsgált mondat szövegébe ágyazva (fent) és az ebből beszédszintetizálással előállított hangzó forma adatmátrixa, hullámformája és alaphangmagasság menete (legalul) a Profivox rendszerben (W=hangsúlyos)

A mondatok hangzó formáját ugyanazon 3 személy hallgatta meg. Most is elvégeztük az esetleges címke korrekciókat a szövegben a többségi vélemény alapján. Mindösszesen 7%-ban kellett címkét javítani. A kétszeres laboratóri-

umi ellenőrzés után előállt a végleges hangsúlycímkékkel ellátott szöveges adatbázis, amely alapvetően a három magyar ellenőrző személy döntéseit tükrözi.

Az adatbázis véglegesített hangsúlyjelöléseit a mondatok szövegében korrektnek tekintjük, amit úgy kell érteni, hogy nincs címkézési hiba, vagyis ahol hangsúlyt jelöltünk, ott a hangsúlyos ejtés nem okoz megértési zavart. Vannak olyan mondatok, amelyek többféle hangsúly kiosztással is ejthetők az értelmezés, illetve a közlési szándék szerint. Ezeknél a mondatoknál az egyik helyes formát tartalmazzák a jelölések.

A nyilvános teszt

Mivel célunk egy mindenki által biztos alapnak tekinthető, tudományos igényességgel megalkotott hangsúlyadatbázis elkészítése volt, felmerült a kérdés, hogy hogyan lehet módszertanilag is igazolni, hogy a szóhangsúlycímkék jó helyen vannak a mondatok szövegében? Véleményünk szerint, akkor tekinthetjük a fenti hangsúlyadatbázisban megadott hangsúlyjeleket validátnak, ha sok ember véleménye alapján igazolni tudjuk, hogy a szavakhoz rendelt hangsúlyjelek megfelelő hangzást biztosítanak, nem okoznak zavart a prozódiai (esetleg értelmezési) megítélésben. Ezért az adatbázis referencia vizsgálatához webes nyilvános percepciós tesztet terveztünk.

A kidolgozott percepciós tesztünk a korszerű beszédminősítő rendszerekben megszokott összehasonlítási alapon működik (Fegyó 2010). Az összehasonlítási módszer alkalmazásához a következő gondolatmenet vezetett el: ha ugyanazon mondatot többféle hangsúlyozással, de – az F_0 változtatást kivéve – teljesen azonos akusztikai tartalommal (ugyanazon hangidőtartamok, ugyanazon szünetek, azonos F_0 alapgörbe) hozzuk létre és ezeket páros összehasonlításban ütköztetjük, akkor az eredmények tükrözni fogják, hogy melyik a jobb hangsúlyozású. Azért vetettük el a mondatok abszolút minősítését (amely során egy mondat meghallgatását követően a minősítést végző személy egy kategóriába sorolja a mondatot), mert az ember számára nehezebb jó/rossz hangsúlyozású, vagy akár többértékű kategóriákba sorolni a mondatokat. Az egyszerűbb döntéshozatal mellett a páros összehasonlításnak másik előnye, hogy a döntési helyzetben szereplő, géppel előállított mondatok csak a hangsúly-paraméterben különböznek, minden más változó hatását ki tudjuk küszöbölni.

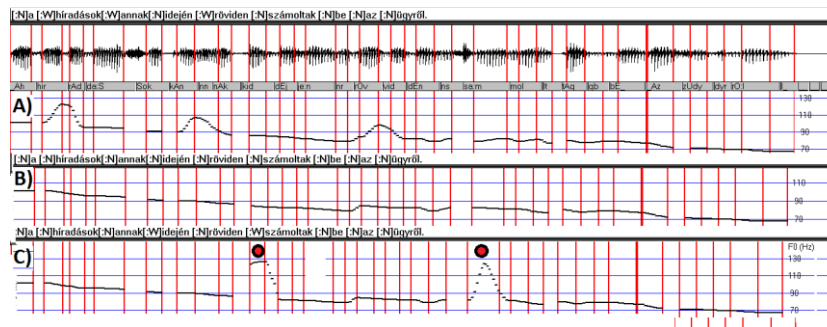
Ennek megfelelően az adatbázis ellenőrzött és jóváhagyott hangsúlycímkéit tartalmazó (továbbiakban A-típusú) mondataihoz készítettünk további 2 preparált szintetizált mondatot is, amelyek csak a hangsúlycímkékben tértek el az A-típusú mondatoktól (ezek a B- és C-típusú mondatok). Ezeket is manuálisan, a Profivox fejlesztői rendszerével (Olaszy et al. 2000) szintetizáltuk. Így hangsúlycímkével ellátott mondatok és hozzájuk kapcsolódó hangábrák három halmaza állt elő:

A-típusú mondatok: mondat a helyesnek tartott hangsúlyozással (ezek a mondatok alkotják a hangsúlyadatbázist)
 B-típusú mondatok: ugyanazon mondat, melynek minden szava hangsúlytalan címkét kapott (a hangsúlyt levettük, a dallam vonulata maradt).
 C-típusú mondatok: kontrasztot próbáltunk létrehozni az A-típusú mondatokkal szemben, azaz ugyanazon mondatot megpróbáltuk rossz hangsúlyozással megvalósítani (a hangsúlyt többnyire egy korábban nem hangsúlyozott szóra tettük át, a dallam vonulata változatlan maradt). Itt megjegyezzük, hogy ennek a változatnak az elkészítése jelentette a legnagyobb nehézséget, mivel bizonyos mondatok tartalmához nem lehetett az A-típusú mondattól jól elkülöníthető rossz hangsúlyozást készíteni.
 Az 1. táblázatban példát láthatunk, hogy a kiinduló A-típusú alakból, hogyan származtattuk a B- és C-típusú mondatokat.

1. táblázat: Egy példa a B- és C-típusú mondatok származtatására

A-típus: jó hangsúlyozás	[-]a [H]híradások [H]annak [-]idején [H]röviden [-]számoltak [-]be [-]az [-]ügyről
B-típus: neutrális forma	[-]a [-]híradások [-]annak [-]idején [-]röviden [-]számoltak [-]be [-]az [-]ügyről
C-típus: rossz hangsúlyozás	[-]a [-]híradások [-]annak [H]idején [-]röviden [H]számoltak [-]be [-]az [-]ügyről

A háromféle mondat hangzó formáiban lévő különbségekre a 2. ábrán láthatunk példát.

2. ábra

A különböző hangsúlyozással előállított mondatok a szövegbe ágyazott címkéikkel és a megvalósított három alapfrekvencia menet a Profivox rendszerben (W=hangsúlyos)

A nyilvános teszthez tehát $1866 \times 3 = 5598$ db szintetizált mondatot állítottunk elő. Minden mondat 3 különböző hangsúlymintázattal készült el. Az A-

típusú mondatokat referenciamondatoknak tekintettük. A tesztelők számára a páros összehasonlításokhoz AB és AC mondatpárokat hoztunk létre:

- AB mondatpár: az A-típusú mondatot ütköztettük a B-típusú megfelelőjével, tehát az elhangzási sorrendet tekintve véletlenszerűen vagy A-B vagy B-A mondatpárt hallott a tesztelő.
- AC mondatpár: az A-típusú mondatot ütköztettük a C-típusú megfelelőjével. Itt is véletlenszerű sorrendben A-C vagy C-A mondatpárt hallott a tesztelő.

Így minden A-típusú mondat összehasonlításra került a saját B- és C-típusú változatával a teszt során. Mivel sok mondatot kellett ilyen módon összehasonlítani sok tesztelőre volt szükség ahhoz, hogy statisztikailag értékelhetőek legyenek a válaszok. Több ezer tesztelőnek küldtük ki a felhívást a teszt elvégzésére, zömében egyetemi hallgatóknak és dolgozóknak, szakmai közösségeknek az ország minden tájára. Minden tesztelőtől általános adatokat is kértünk: az életkorát, nemét és egy város nevet, ahol él, valamint azt, hogy hangszórón, vagy fejhallgatón hallgatta-e a mondatokat. Egy-egy tesztelő 40 mondatpárt hallgatott meg, 20 db AB és 20 db AC mondatpárt, és mindegyikről ítéletet mondott. Egy tesztfolyamat átlagosan 15 percet vett igénybe. Minden tesztelő más-más 40 mondatpárt hallott. Az éppen hallott mondatpárt akárhányszor lejátszhatta a tesztelő, mielőtt meghozta az ítéletet. Egy-egy tesztelő többször is elvégezhetette a tesztet, ha újból bejelentkezett, minden alkalommal más-más 40 mondatos blokkot hallott.

A tesztben feltett kérdés és a rá adható négy válasz (melyből egyet kellett bejelölnie a tesztalanyoknak) a következő volt:

„Kérjük, ítélje meg az elhangzott mondatok hangsúlyozását.”

„1. Az első hangsúlyozása jobb, természetesebb, mint a másodiké.”

„2. A második hangsúlyozása jobb, természetesebb, mint az elsőé.”

„3. Mindkét mondat hangsúlyozása jó.”

„4. Egyik mondat hangsúlyozása sem jó.”

A kérdés és a rá adható válaszok megfogalmazásánál ügyeltünk arra, hogy a szubjektív beszédminősítés páros összehasonlítások során alkalmazott szokásos értékelése elvégezhető legyen. A teszt eredményeinek kiértékeléséhez a beszédtechnológiában elterjedt CMOS (Comparison Mean Opinion Score) (ITU-T 1996, 23–25) alapú értékelés egyszerűbb változatát használtuk. A tesztre adott 4 válasz egy 3 fokozatú értékelési skála kialakítására adott lehetőséget. Ha a meghallgatás során a tesztalanyok az A-típusú mondatot ítélték jobb hangsúlyozásúnak, akkor 1 pontot ért a válasz, ha a B- vagy C-típusú mondatot, akkor –1 pontot. A 3. és 4. válasz esetén 0 pontot kapott a válasz.

Az értékelés során a pontszámok átlagát, a CMOS értékeket használtuk fel. Egy példán keresztül mutatjuk be, hogy egyetlen mondatra vonatkoztatva a pontszámok átlaga milyen jelentéssel bír (2. táblázat). A példamondat: *Ne rólam, hanem a jelenségről beszélünk.*

2. táblázat. Az adatbázis egyetlen mondatának CMOS értékei 11 tesztelő értékelésében (zárójelben a tesztelők száma található)

CMOS	CMOS (AB mondatpár)	CMOS (AC mondatpár)
0,91 (N=11)	0,8 (N=5)	1 (N=6)

A 2. táblázat szerint 5 tesztelő AB-típusú mondatpárt, 6 tesztelő pedig AC-típusút hallgatott meg. Az AB mondatpár oszlop 0,8-as értéke azt jelenti, hogy az 5 tesztelő többsége az A-típust jelölte meg az összehasonlításból jobbnak (ha mindannyian az A-t jelölték volna meg, akkor 1 lenne az érték). Négy tesztalany az A-típusú mondatot részesítette előnyben, egy pedig egyformának ítélte a B-típusú mondattal. Azaz $0,8 = (1+1+1+1+0)/5$. Az ugyan-ezen AC mondatpár oszlopában az 1-es érték azt jelenti, hogy mind a hat tesztalany az A-típusú mondatot preferálta. A 2. táblázat CMOS oszlopában az összesített, az AB és AC mondatokra egyaránt vonatkozó ítéletek átlaga szerepel (0,91).

A CMOS értékek statisztikai elemzésére egy- és kétmintás t-próbát, valamint kétszemponos varianciaelemzést használunk. A válaszkategóriák eloszlását gyakorisági táblázatokkal írjuk le és khi-négyzet próbával elemezzük.

Az elkészült hangsúlyadatbázis szerkezete és jellemzői

Az adatbázis 1866 kijelentő mondata a megadott hangsúlycímkékkel egyetlen TXT fájlban található és minden mondat saját azonosítóval van el látva (3. ábra). A mondatok szintetizált változatát WAV formátumban tároljuk 22 kHz-es mintavételi frekvenciával és 16 bites kvantálással ugyanazon azonosítóval, mint ami a szöveges mondatához tartozik.

[H]apámnak [H]negyvenöt [-]tavaszára [H]sikerült [H]visszasietnie
[H]erőt, [H]egészséget, [H]szolgáljuk [-]ja [H]rendőrséget
[H]feltétlenül [-]elgőzösítik
[H]megcsodálhattuk [H]netanjahu [-]és [H]arafat [H]partnerszellemét
[-]pillanatnyilag [H]megfeledezett [H]bertold [H]árnyalakjáról
[H]benjamin [H]netanjahu [H]arnold [H]kollerrel [-]találkozott
[H]jizzadságkészlete [H]kimeríthetetlenek [-]látszott
[H]nem [-]jó [H]mindent [H]megrohasztani, [H]meggyengíteni, [H]aláaknázni
[H]mikszáthnak [H]kezdőként [H]nem [-]volt [H]semmije

3. ábra
Mondatpéldák a hangsúlyjelölési adatbázisból.

A hangsúlyadatbázis mondatait jellemző szavak száma és hangsúlyok száma változók keresztábláját 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat. A hangsúlyok számának és a szavak számának kétdimenziós gyakorisági táblázata az adatbázis 1866 mondatában

		Szavak száma													
		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	Σ
Hangsúlyok száma	1	1	3	20	54	60	56	37	14	4	1	0	0	0	250
	2	0	5	23	98	155	161	145	83	38	8	7	1	0	724
	3	0	0	6	32	80	145	119	98	60	21	12	6	1	580
	4	0	0	4	5	19	35	54	51	45	25	11	4	2	255
	5	0	0	0	0	2	7	9	5	3	10	7	6	0	49
	6	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	3
	7	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	1	0	4
	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
	Σ	1	8	53	189	316	405	364	252	153	66	37	18	4	1866

A 3. táblázatból kiolvasható, hogy a legtöbb mondat 6–8 szót tartalmaz, és a kis vagy nagy szószámok esetén egyre csökken a hangsúlyos szavak gyakorisága. Az adatbázisban 2–3 hangsúlyszám a leggyakoribb, azonos mértékben tartalmaznak 1 és 4 hangsúlyt a mondatok. A hangsúlyszám növekedésével, egészen a maximális 8 hangsúlyig a mondatok gyakorisága jelentősen csökken. Mindösszesen 4 mondat van, amelyekben minden szó hangsúlyjellel van ellátva, például: *Minden lecsillapodott, elsimult, elcsitult*. A legtöbb hangsúlyjel 8 darab, ez egyetlen mondatban fordul elő: *Bejön a mama, foga nincs, angolul nem tud, de szépen mosolyog*. Hét hangsúlyjel 4 mondatban, hat 3-ban, öt 49-ben fordul elő. Mindössze egyetlen hangsúlyos szó (a többi hangsúlytalan) 252 mondatban található. Meg is fordíthatjuk a vizsgálatot és a [-] címkéket is vizsgálhatjuk. Egyetlen hangsúlytalan jelölés 20 mondatban van, kettő már 85-ben. Azon mondatok száma, amelyekben több a hangsúlyos szó, mint a hangsúlytalan: 136. Mindezek a számadatok azt mutatják, hogy számos szempont szerint kaphatunk adatokat az adatbázis szerkezeti elemeiről. A hangsúlyadatbázis sok szempontú vizsgálatára webes lekérdezőfelületet fejlesztettünk (Abari–Olasz 2014). A fenti adatok ezen alkalmazás használatával is kinyerhetők.

Hangsúlymintázatok a mondathossz függvényében

A mondat szavaira tett hangsúlyjelek sorozata adja a hangsúlymintázatot. A hangsúlymintázat annyi jelet tartalmaz, ahány szó van a mondatban. Az egyetlen kétszavas mondat hangsúlymintája H-, ami azt jelenti, hogy az első szó hangsúlyos, a második hangsúlytalan. A mondat: *Feltétlenül elgőzösítik*.

A 3 és néhány többszavas mondatban előforduló hangsúlymintázatok a 4. táblázatban láthatók.

4. táblázat: Hangsúlymintázatok a 3–6 szavas mondatokban. A számok az adatbázisbeli előfordulások számát jelzik. A zárójelben lévő százalékok az adott szószámú mondatokon belüli arányt fejezik ki

3 szavas mondatok			
H--	HH-	-HH	H-H
3 (37,5%)	3 (37,5%)	1 (12,5%)	1 (12,5%)
4 szavas mondatok (csak a 10% feletti gyakoriságúak)			
H---	HH--	-H--	-HH-
13 (24,5%)	8 (15,1%)	6 (11,3%)	6 (11,3%)
5 szavas mondatok (az első 4 legnagyobb gyakoriságú)			
H----	-H---	-HH--	-H-H-
26 (13,8%)	22 (11,6%)	22 (11,6%)	18 (9,5%)
6 szavas mondatok (az első 4 legnagyobb gyakoriságú)			
-H-H-	H-H--	-H----	H-----
36 (11,4%)	24 (8,0%)	22 (7,0%)	18 (6,0%)

A hangsúlymintázat vizsgálatával a szövegtartalom és a hangsúlyozás közötti összefüggéseket lehet vizsgálni, például, hogy az azonos mintázathoz tartozó szövegekben van-e mondat szerkezeti hasonlóság.

A nyilvános percepciók teszt eredményei

Hipotéziseink a páros összehasonlításokra vonatkozó válaszokkal kapcsolatosan a következők voltak.

1. hipotézis: Az A-típusú mondatokat (hiszen ez képviseli a korrekt hangsúlyozást) többen választják jó hangsúlyozásúnak, mint a B- és C-típusúakat.

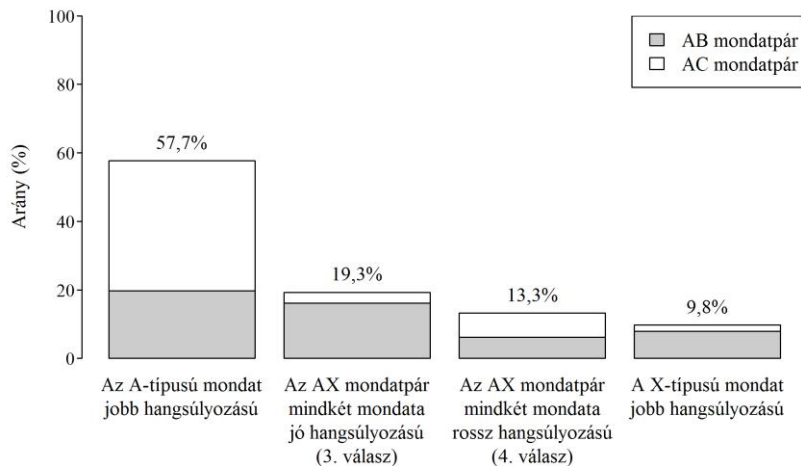
2. hipotézis: Az AB mondatpárok esetén gyakrabban kapunk 3. választ, mint akkor, ha a tesztalany AC mondatpárt hall. Ezt a hipotézist arra alapoztuk, hogy az A- és B-típusú mondatok között kisebb az akusztikai különbség, mint az A- és C-típusúak között (a C-típusú mondatokban elrontott hangsúlyozást igyekeztünk megvalósítani). Azoknál az AB mondatpároknál, amelyek A-típusú mondatában mindössze egy szón van hangsúly, az A- és B-típus közötti akusztikai különbség szinte alig hallható. Ezért nagy valószínűséggel kaphatjuk a 3. választ is (egyformán jó mindkét mondat hangsúlyozása).

3. hipotézis: Ha a tesztelő az AC mondatpárt hallja, akkor gyakrabban fog az A-típusú mondatok javára dönteni, mint az AB mondatpároknál. Ezt a hipotézist arra alapozzuk, hogy az A- és a C-típusúak között durvább az akusztikai különbség, mint az A- és B-típusúak között.

A nyilvános tesztet 351 személy (188 férfi és 163 nő) végezte el 2013 október–november hónapjaiban. A tesztalanyok átlagéletkora 30 év, szórása 14 év. A legfiatalabb tesztkitöltő 17, a legidősebb 85 éves volt. A kitöltők két-

harmada 28 évesnél fiatalabb volt. A tesztalanyok 60%-a budapesti, 15%-a debreceni lakos, a többi egyéb településekről végezte a tesztet. A teszteredmények közreadását a válaszkategóriák gyakorisági elemzésével kezdjük, majd rátérünk a CMOS értékek vizsgálatára.

Megvizsgáltuk, hogy a 351 válaszadó a páros összehasonlítások során a 4 lehetséges választ milyen arányban választotta. Az AB és AC mondatpárokra AX mondatpárként hivatkozunk. Az X jelölés tehát az A-típusú mondatnál párban hallott B- vagy C-típusú megfelelőt jelenti. A teszt során kiválasztható 4 válasz így egyértelműen besorolható a következő 4 kategória valamelyikébe: (1) az A-típusú mondat a jobb hangsúlyozású, (2) az X-típusú mondat a jobb hangsúlyozású, (3) mindkét mondat (A- és X-típusú is) jó hangsúlyozású és (4) mindkét mondat (A- és X-típusú is) rossz hangsúlyozású. A $351 \times 40 = 14\,040$ db válasz alapján az egyes kategóriák arányát a 4. ábra tartalmazza.

4. ábra

A nyilvános teszt négy válaszának eloszlása. A válaszok százalékos gyakoriságát megjelenítő oszlopokban külön jelöltük az AB (sötét) és AC (világos) mondatok arányát

A 4. ábráról leolvasható adatok mindhárom hipotézis beigazolódását megmutatják.

Az első hipotézis teljesülését mutatja az a tény, hogy az összes válasz 57,7%-ában az A-típusú mondatokat ítélték jobb hangsúlyozásúnak a vele párban lévő B- vagy C-típusú mondatnál szemben, míg az ellenkező válasz csak az esetek 9,8%-ában született. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy mind a négy válaszlehetőséget figyelembe véve, minden második vá-

lasz az A-típusú mondatot jelölte jobb hangsúlyozásúnak, és csak minden tizedik az X-típusút. A kimaradt esetek a 3. és 4. válasz között oszlanak el. Az AX mondatpár mindkét tagját az esetek 19,3%-ban jó hangsúlyozásúnak, 13,3%-ban pedig rossz hangsúlyozásúnak ítélték a tesztalányok. A válaszkategóriák eloszlása nem véletlenszerű, khi-négyzet próba szerint a hangsúlycíme módosítás (az A-, B- és C-típusú mondatok kialakításának) hatása szignifikáns volt ($X^2 = 8244,4$, $df = 3$, $p < 0,001$) a válaszokra.

Tovább erősíthetjük az első hipotézis igazolását, ha a 4. ábra két bal oldali oszlopának részarányát összegezzük. Így azt kapjuk, hogy az A-típusú mondatokat 77%-ban nem ítélték rossz hangsúlyozásúnak a tesztelők. E kijelentés mögött a válaszkategóriák egyszerű abszolút értékelésének lehetősége húzódik meg. Ugyanis a páros összehasonlítások során implicit módon az A-típusú mondatokról abszolút döntést hoztak a tesztalányok a következő elv alapján: az A-típusú mondat nem képvisel rossz hangsúlyozású mondatot, ha a tesztalány a 4. ábra két bal oldali oszlopában leírt kategóriából valamelyiket választotta a, viszont rossz hangsúlyozású, ha a jobb oldali két kategóriát választotta. Vagyis az A-típusú mondat jó hangsúlyozású, ha jobb hangsúlyozású az X-típusú megfelelőjénél (4. ábra bal első oszlop), vagy az AX mondatpárban jó hangsúlyozásúnak ítélték (4. ábra második oszlop balról).

A második és harmadik hipotézis vizsgálatához a 4. ábrán az egyes válaszkategóriák arányát megjelenítő oszlopokat sötét és világos színezéssel kettéválasztottuk. A sötét szín az AB, a világos az AC mondatpár arányát jelöli az adott válaszkategóriában. Az ábráról leolvasható, hogy az egyes válaszkategóriákban az AB és AC mondatpárok aránya eltér (ez az eltérés is szignifikáns: $X^2 = 2592,8$, $df = 3$, $p < 0,001$). A második hipotézis a 3. válasz egyenetlen eloszlását feltételezi az AB és AC mondatpárok között. Ez teljesül, mivel az AX mondatpár mindkét tagját jónak minősítő válaszokban az AB és AC mondatpárok között az arány 83,7-16,3%, tehát csak minden ötödik ilyen típusú válasz származik AC mondatpárból (4. ábra második oszlopa). A harmadik hipotézis az A-típusú mondatokat jobbnak minősítő válaszokban (4. ábra első oszlopa) jósol egyenetlen eloszlást, de fordított előjellel. Az AB és AC mondatpárok aránya 34,2%-65,5%, azaz az A-típusú mondatokat előnyben részesítő válaszok kétharmadát AC mondatpár meghallgatása során kaptuk. Ez bizonyítja a harmadik hipotézis teljesülését is. A 4. ábra maradék két oszlopára is elvégezhetjük a fenti elemzéseket. Az AX mondatpár mindkét tagját egyaránt rossznak minősítő válaszok (harmadik oszlop) közel azonos arányban származnak AB és AC mondatokból (46,3%-53,7%). Az X-típusú mondatokat jobb hangsúlyozásúnak minősítő válaszok (negyedik oszlop) túlnyomó többsége, 81,5%-a AB típusú mondatpárból származik, csak a maradék 18,5% jön AC mondatpárokból.

A válaszok értékelését a CMOS értékek alapján is elvégeztük. A továbbiakban ezt a mérőszámot arra használjuk, hogy különböző csoportokban az A-

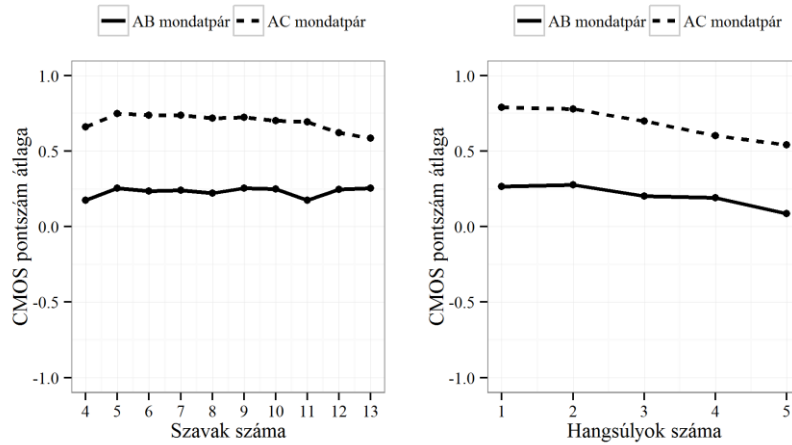
típusú mondatokra vonatkozó kedvező döntések számát egymással összehasonlítsuk.

Kiszámoltuk az egész adatbázisra vonatkozó átlagos CMOS értéket az összes AB és összes AC mondatpár esetén (5. táblázat). A pozitív értékek mindkét mondatpár esetén megmutatják, hogy szívesebben választják a tesztalanyok az A-típusú hangsúlyozással ellátott mondatotokat. Az AC mondatpárok esetében ez sokkal hangsúlyosabb, mivel az akusztikai különbség nagyobb, mint az AB mondatpároknál. Mindkét várható érték szignifikánsan eltér a 0-tól (egymintás t-próbával, AB mondatpár esetében $t = 23,7$, $df = 1856$, $p < 0,001$; AC mondatpár esetében $t = 96,4$, $df = 1856$, $p < 0,001$;). Az AB és AC mondatpárookra vonatkozó eltérések is szignifikánsan eltérnek egymástól (kétmintás t-próbával, $t = -40,2$, $df = 3711$, $p < 0,001$). A CMOS értékeken alapuló fenti három statisztikai próba eredménye egyben az első és harmadik hipotézis teljesülését is jelenti.

5. táblázat: Az átlagos CMOS értékek az összes mondatpárra

	Átlag	Szórás	N
AB mondatpár	0,24	0,71	7020
AC mondatpár	0,72	0,52	7020

Az átlagos CMOS értékek változását vizsgálhatjuk a tesztmondatok különböző jellemzői szerint is. A szavak száma és a hangsúlyok száma szerinti átlagos CMOS pontszámok változását az 5. ábra tartalmazza. A 2, 3 és 14 szószámmal rendelkező mondatok a kis mintaelemszám miatt kimaradtak a vizsgálatból. Hasonló megfontolások miatt a hangsúlyszámok szerinti csoportosításban nem szerepelnek a 6–8 hangsúllyal rendelkező mondatok.

5. ábra

A CMOS átlagok változása a szavak számának és a hangsúlyok számának függvényében

Az 5. ábra bal oldali része megmutatja, hogy a szavak száma nem befolyásolja az ítéleteket sem az AB sem az AC mondatpárok esetén. Kétszemponos varianciaelemzés segítségével egyedül a mondatpárok hatása bizonyult szignifikánsnak: $F(1, 13899) = 2135,6, p < 0,001$. Az 5. ábra jobb oldali részén a hangsúlyszám emelkedésével csökkenés figyelhető meg az A-típusú mondatokra vonatkozó kedvező döntések számában. Szignifikáns hatása van a mondatpár változónak: $F(1, 13915) = 2157,7, p < 0,001$, valamint a hangsúlyok számának is: $F(1, 13915) = 114,1, p < 0,001$. A CMOS érték csökkenésének oka a hangsúlyszám növekedésével további, részletesebb vizsgálatokat kíván.

Vizsgálhatjuk az egyes mondatokra vonatkozó egyedi CMOS értékeket is a válaszok függvényében. Ezt akár minden mondatra el lehet végezni. Itt most csak néhány érdekes esetet említünk. Például megkerestük a szélsőséges CMOS értékekkel rendelkező mondatokat. Az elemzést itt is külön végeztük az AB és AC mondatpárookra, és csak azokat a mondatokat vizsgáltuk, amelyekre legalább 5-5 válasz érkezett.

Az A-típusú mondatok számára legkedvezőtlenebb eset a -1 -es átlagos CMOS pontszám, amely csak egyetlen mondatnál, az AB mondatpár tesztelési válaszaiból adódik. Ez azt jelenti, hogy minden tesztelő a neutrális hangsúlyozását tekintette jobbnak nem pedig az A-típusút: [-]a [H]fehér [-]köpenyes [-]ember [H]meg [-]se [H]fordult. Az eredmény például magyarázható azzal, hogy a

14 Magyar hangsúlyjelölési szöveges adatbázis fejlesztése és referenciavizsgálata

mondat tartalma nem kíván különösebben hangsúlyozást, anélkül sem sérül az értelmezése.

Az AC mondatpárok vizsgálatában a legkevésbé kedvező ítélet CMOS értéke $-0,66$, ami egyetlen mondatpárra vonatkozik. Itt majdnem minden tesztelő a C-típusú mondatot tartotta jobbnak. Az A és C-típusú mondatok a következők:

A = [H]arról, [-]ami [H]kísérletileg [H]nem [-]közelíthető [-]meg, [H]hallgat.

C = [H]arról, [-]ami [H]kísérletileg [-]nem [H]közelíthető [H]meg, [H]hallgat.

A két hangsúlyozás összehasonlításából látható, hogy az adatbázist fejlesztőknek nem sikerült megvalósítani eléggé karakteresen a rossz hangsúlyozást a C-típusú (alsó) mondatban, hiszen három esetben a hangsúlyok ugyanazonokon a szavakon vannak mindkét mondatban. A mondatok közötti akusztikai különbség tehát kicsi. A tesztelők ítéletei ezt jelzik. Szerencsére csak egy ilyen mondat van a rendszerben. Mutatunk néhány példát olyan AB mondatpárokból is, amelyekben minden tesztelő az A-típusú mondatot tartotta jobbnak (CMOS=1).

A = [-]ja [H]hogyan [-]már [H]megértette, [-]ja [H]miértet [-]még [-]nem.

A = [H]nagyon [-]optimista [-]vagyok [-]a [-]jövővel [-]kapcsolatban

A = [-]az [H]ügyvéd [-]ja [H]pénzéért [-]ja [H]feladatokat [-]is [-]kijelöli

A fentiek folytatásaként, ilyen részletes vizsgálatok elvégzése után, akár korrigálhatjuk is a címkéket a hangsúlyadatbázis néhány mondatában, de ezek a korrekciók a mondatok többségének megítélését az eddigi adatok szerint nem befolyásolják. Ilyen kutatást a jövőben terveznek elvégezni a cikk szerzői, de bárki előtt szabad az út a kérdéskör tetszőleges irányú vizsgálatára.

Összefoglalás

Az első magyar hangsúlyadatbázist mutattuk be, olyan szöveges mondat gyűjteményt, ahol a mondat minden szava hangsúlycímkével van ellátva. Nyilvános percepciók tesztelést igazoltuk, hogy a megadott hangsúlycímkék nem képviselnek rossz hangsúlyozást. Így az adatbázis validáltnak tekinthető az adott mondatok vonatkozásában. Az adatbázis önmagában is számos kutatási kérdés vizsgálatára ad lehetőséget. Ezekből néhányat felvillantottunk. A nagyszámú tesztelő válaszainak részletesebb, több szempontú vizsgálata is lehetséges, erre egy külön tanulmányban térünk vissza. Tovább bővíti a kutatási teret az a tény is, hogy a hangsúlyadatbázis minden mondata 12 személy ejtésében is rendelkezésre áll a TMIT adatbázisban (Olaszy 2013), tehát összehasonlíthatók a természetes ejtések a hangsúlyadatbázis adataival. Ezzel a valós ejtés és az adatbázis közötti kapcsolat is vizsgálható. A webes lekérdező-felülettel kiegészített adatbázis elérhető az interneten is (Abari–Olaszy 2014).

Irodalom

- Abari Kálmán – Olasz Gábor 2014. Magyar hangsúlyadatbázis az interneten kutatáshoz, oktatáshoz. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.). *X. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport 347-356.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. Új magyar nyelvtan. Budapest: Osiris.
- Fegyő Tibor 2010. Gépi beszédminősítés távközlési rendszerekben. In Németh Géza – Olasz Gábor (szerk.). *A magyar beszéd*. Akadémiai kiadó. Budapest. 547–555.
- Goedemans, Rob. – Hulst, Harry. 2009. StressTyp: A database for word accentual patterns in the World's languages. In Everaert, Martin–Musgrave, Simon–Dimitriadis, Alexis (eds.) *The use of databases in cross-linguistic studies*. Mouton de Gruyter. 235–282.
- ITU-T: P.800. 1996. Methods for subjective determination of transmission quality.
- Lu, Jingli 2010. CASTLE: a Computer-Assisted sentence Stress Teaching and learning environment. PhD thesis. Massey University, Manawatu, New Zealand.
- Minematsu, Nobuaki – Kobashikawa, Satoshi – Hirose, Keikichi – Erickson, Donna 2002. Acoustic modeling of sentence stress using differential features between syllables for English rhythm learning system development. In Hansen, John H. L.–Pellom Bryan L. ed.: *INTERSPEECH*, ISCA. 745–748.
- Kálmán László-Nádasdy Ádám 2001. A hangsúly. In. Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Olasz Gábor – Németh Géza – Olasz Péter – Kiss Géza – Zainkó Csaba – Gordos Géza 2000. Profivox – a Hungarian TTS System for Telecommunications Applications. *International Journal of Speech Technology*. Vol 3-4. Kluwer Academic Publishers. 201–215.
- Olasz Gábor – Németh Géza – Kiss Géza 2000. Hungarian audiovisual prosody composer and TTS development tool. In: *Prosody*. Editors: Puppel Stanislaw, Grazina Demenko. Poznan, 2001. 167–178.
- Olasz Gábor 2013. Precíziós, párhuzamos magyar beszédadatbázis fejlesztése és szolgáltatásai. *Beszédkutatás 2013*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 261–270.
- Tamm Anne – Olasz Gábor 2005. Kísérlet automatizált szövegelemzési módszerek kialakítására a szóhangsúlyok meghatározásához. In: III. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk.: Alexin Zoltán és Csendes Dóra. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport. Szeged. 383–393.
- Varga László 2002. *Intonation and Stress: Evidence from Hungarian*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vicsi Klára – Vigh Attila 1998. Az első magyar nyelvű beszédadatbázis. *Beszédkutatás '98*. MTA Nyelvtudományi Intézet. 163–177.

A kutatást a Paelife (Grant No. AAI-08-01-2011-0001) és az EITKIC_12-1-2012-001 projektek támogatták.

Olaszy Gábor BME TMIT olaszy@tmit.bme.hu

Abari Kálmán Debreceni Egyetem Pszichológiai Intézet
abari.kalman@arts.unideb.hu

Bartalis Mátyás BME TMIT bartalis@tmit.bme.hu